
Fiyat Desteğinden Doğrudan Desteğe: Dünyada Tarımsal Destekleme Politikalarında Yeni Yönelimler

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ACAR*
Kırıkkale Üniversitesi
İİBF, İktisat Bölümü

Öz: Bu makalede dünyada tarımsal destekleme politikalarında yeni arayışlar ele alınmakta, Uruguay Turu sonrası dönemde fiyat desteğinden doğrudan desteğe yönelim biçiminde somutlaşan destek politikaları irdelenmektedir. İlk olarak dünyada tarımsal destek politikaları gözden geçirilmektedir. Daha sonra Uruguay Turu anlaşmasında tarımsal ürünlerin üretim ve ticareti konusunda getirilen düzenlemeler tartışılmaktadır. Son olarak tarımsal destekleme politikalarının geleceği konusundaki yeni arayışlara değinilerek, özellikle ABD ve AB olmak üzere çeşitli ülkelerin tarımsal destek programları değerlendirilmektedir.

Anahtar sözcükler: Tarım, tarımsal destek politikaları, doğrudan ödeme sistemi.

From Price Support to Direct Payments: New Tendencies in Agricultural Support Policies in the World

Abstract: This article discusses the new tendencies in agricultural support policies in the world in the aftermath of the Uruguay Round. First, it reviews agricultural support policies in the world with a special focus on the US and EU support programs. Then it highlights new regulations brought about by the Uruguay Round regarding production and exchange of agricultural products. Lastly, the article evaluates the efforts for switching from price support to direct payments in agricultural support policies in recent years.

Key words: Agriculture, agricultural support policies, direct payments system.

* Yazışma Adresi: Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, 71100 Kırıkkale.Tel: 0533-632 4766 Faks: 0312-433 1112, Elektronik Posta: acarma@ttnet.net.tr

1. GİRİŞ

Tarım insanoğlunun yeryüzü macerasında esaslı bir yer işgal eden bir faaliyettir. Avcılık ve toplayıcılık döneminde doğada hazır bulduğu yiyeceklerle yaşamını sürdüren insanoğlu tarımla birlikte toprağı işlemeye başlamış, bu sayede doğada hazır olarak emrine sunulmuş olmayan gıda maddelerini de elde edebilme, kendini daha çeşitli ve daha bol miktarda yiyecek türleriyle besleme olanağına kavuşmuştur. Yerleşik hayata geçilmesiyle gerek insan soyunun devamı, gerekse zenginlik yaratmada en esaslı iktisadi etkinlik haline gelen tarım, toplumların hayatındaki merkezi konumunu ticari faaliyetlerin öne çıktığı merkantilist döneme kadar sürdürmüştür. Ardından gelen Sanayi Devrimiyle birlikte tarım ekonomik gelişmenin motor gücü olmaktan çıkmış, buna paralel olarak milli gelire tarımın katkısı giderek gerilemiştir. O kadar ki, tarımın GSMH'daki payının görece düşüklüğü ile tarımsal istihdamın toplam istihdamdaki payının küçüklüğü modern dünyada gelişmişlik düzeyinin göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Tüm bu gelişmelere rağmen tarım, hiç bir zaman bir kenara bırakılmamış, hemen hemen tüm dünyada daima özel önem verilen bir sektör olma özelliğini korumuştur. Ülkenin sahip olduğu nüfusun doyurulması gibi stratejik bir işlevinin yanı sıra, ulusal gelir ve istihdamda, ihracata ve nihayet girdi-çıkıtı bağlantılarıyla çeşitli sanayi kollarına katkısı gibi nedenlerle tarım bütün devletler için gerek ekonomik, gerekse sosyal yönden istisnai bir sektör olma konumunu sürdürmüştür.

İzleyen bölümde daha ayrıntılı biçimde üzerinde durulacağı gibi, ulusal gelire katkısı açısından görece önemi giderek zayıflasa da tarım her dönemde politika yapıcıların üzerinde hassasiyetle durdukları bir sektör olmuştur. Her ne kadar tarımsal üretimde önemli artışlar sağlanmış olsa da, ticaret hadlerinin zamanla tarım ürünleri aleyhine gelişmesine¹, gıda maddeleri talebinin fiyat esnekliğinin oldukça düşük düzeylerde seyretmesine ve sanayi ve hizmetler sektörlerinde sağlanan hızlı gelişmelere bağlı olarak, tarım sektörü görece olarak küçüldükçe tarımın daha fazla korunması gereği ortaya çıkmıştır. Gelişmiş olsun az gelişmiş olsun bütün ülkeler, fiyat desteğinden girdi sübvansiyonlarına kadar bir dizi araçla tarım sektörünü destekleme ve dış rekabete karşı koruma yoluna gitmiştir. Özel koruma araçlarıyla yaratılan ihtiyaç fazlası tarımsal ürünlerin değerlendirilmesi, bu amaçla sübvansiyonlar yoluyla fiyatları düşürülen ürünlerin dış dünyaya satılması girişimleri tarımsal ticaret açısından dünyanın önde gelen ülkeleri arasında zaman zaman ticaret savaşlarına neden olmuştur².

Ne var ki, her şeyin bir bedeli, iktisatta yaygın olarak kullanılan deyimiyile, bir alternatif maliyeti vardır. Tarımsal destekleme politikalarının da bir alternatif maliyetinin olması

* Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü.

¹ Dünyada 1980'li yıllarda tarım ürünü fiyatları ciddi biçimde düşmüştür. Bir fikir vermek bakımından örneğin, 1979 yılında sabit fiyatlarla 100 dolar olan tarım ürünleri fiyatı 1985'de 61 dolara, 1986'da 55 dolara, 1987'de ise 50 dolara gerilemiştir (İktisat Dergisi, 1987: 78).

² Gerek dünya siyasetinin gerekse dünya ticaretinin iki büyük aktörü olarak Amerika Birleşik Devletleri ve Avrupa Birliği arasında, özellikle tarım alanında, dünya pazarlarının paylaşımı konusunda zamana zaman ciddi sürtüşmeler yaşandığına tanık olunmaktadır. Bu bağlamda 1970'li ve 80'li yıllarda dünya tarım pazarlarının paylaşılması konusunda ABD-AB arasındaki ticaret savaşıyla ilgili olarak, örneğin, bkz. Şahinöz (1992).

kaçınılmazdı. Nitekim uzun yıllar, hatta onyıllar boyunca süren yoğun desteklerden sonra son yıllarda başta gelişmiş ülkeler olmak üzere tüm dünyada yeni tarımsal politika arayışları dikkati çekmektedir. Bunun başlıca nedenleri arasında tarımsal destek programlarının hükümetlerin bütçesi üzerine yüklediği yükün giderek sürdürülemez bir hal alması ve Dünya Ticaret Örgütü (WTO) şemsiyesi altında yürütülen dünya ticaretini serbestleştirme amaçlı çok taraflı ticaret müzakerelerinin tarımı da içine alan bir sürece girmesi sayılabilir.

Bu çerçeve içinde bu çalışmada dünyada tarımsal destekleme politikalarında son zamanlarda hızlanan yeni arayışlar ele alınmakta, Uruguay Turu sonrası dönemde fiyat desteğinden doğrudan desteğe yönelim biçiminde somutlaşan destek politikaları irdelenmektedir. İzleyen bölümde tarımsal destek politikalarının gerekçelerine kısaca gözatılmaktadır. Ardından dünyada tarımsal destek politikaları gözden geçirilmekte, bu bağlamda özellikle ABD ve AB gibi tarımda dünyanın önde gelen bölgeleri olmak üzere, çeşitli ülkelerin tarımsal destek programlarına değinilmektedir. Daha sonra Uruguay Turu anlaşmasında tarımsal ürünlerin üretim ve ticareti konusunda getirilen düzenlemeler tartışılmaktadır. Son olarak tarımsal destekleme politikalarının geleceği konusundaki yeni arayışlar değerlendirilmektedir.

2. TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARININ GEREKÇELERİ

2.1. Nüfusun Beslenmesi

Tarımsal destek programlarının en başta gelen gerekçesi nüfusun beslenmesidir. Kadınlardaki analık dürtüsü hariç tutulursa, öteki tüm canlılarda olduğu gibi insanlarda da en güçlü dürtü açlık dürtüsüdür. Açlık hissini tatmin edilmesi ya da karın doyurma ihtiyacının karşılanması hayatta kalma mücadelesiyle doğrudan ilgili olduğundan, bir toplumun en öncelikli sorunu nüfusun beslenmesi sorunudur. Güvenlik, sağlık, eğitim, kültür ve eğlence gibi ihtiyaçlar ancak beslenme meselesinin halledilmesinden sonra gündeme gelmektedir. Yaşamın devamı için beslenmenin zorunlu olması, beslenmeyi mümkün kılan gıda maddelerini üreten tarım sektörünü stratejik bir konuma oturtmakta, bu amaçla tarım sektörü gerektiğinde büyük miktarda kaynak aktarmak suretiyle destekleme yoluna gidilmektedir.

2.2. Gıda Güvenliği ve Kendine Yeterlik

Tarımsal destek programlarının ikinci önemli gerekçesi tarımsal üretim açısından kendine yeterlik ve olağanüstü durumlarda zorda kalmamak için gıda güvenliğinin sağlanmasıdır. Tüketicilere uygun fiyatla yeterli miktarda ürün arzının garanti edilmesi hedefi (ÖİK, 2000: 53) devleti tarım sektörüne müdahaleye yöneltmektedir. Aslında nüfusun beslenmesi sorunu yerli üretim yerine, gıda ürünleri ithalatı yoluyla da çözülebilir. Ancak insan toplulukları veya ülkeler arasındaki ilişkilerin bozulması ve aradaki gerginli-

ğın zaman zaman savaşa dönüşebilmesi gerçeği karşısında ülkeler genellikle tarımsal açıdan yabancı devletlere bağımlı olmayı arzu etmemektedirler. Bu nedenle kıtlık, doğal felaket ve savaş gibi olağanüstü durumlarda ihtiyaç duyabilecekleri gıda stoklarını hazır durumda bulundurmaya istemekteyiz. Bu da ihtiyaç fazlası ürün üretme gereğini doğurmakta, böylece tarımsal açıdan kendine yeterli olma ve gıda güvenliğini garantiye alma ihtiyacı tarım sektörünün desteklenmesine güçlü bir gerekçe oluşturmaktadır.

2.3. Gelir Dağılımındaki Dengesizliğin Giderilmesi

Tarımsal destek programlarının üçüncü yaygın gerekçesi tarım kesimi ile öteki kesimler arasındaki gelir dengesizliğinin giderilmesidir. Tarım sektöründe verimliliğin ve gelir yaratma imkânlarının sanayi ve hizmetler gibi sektörlerle göre daha geride olduğu bilinen bir gerçektir. Bunun doğal sonucu olarak, devletin yeniden dağıtımcı bir rol üstlenerek müdahale etmemesi halinde tarımla uğraşan kesim ulusal gelirden çok daha düşük oranlarda pay alabilmektedir. Bu şekilde gelir dağılımının bozulması bu kez tersinden toplumsal barış ve huzuru olumsuz etkilemekte, istikrarsızlığa yolaçmakta, dolayısıyla bütün bir ekonominin daha verimsiz hale gelmesine neden olabilmektedir. Bu tür istenmeyen durumların önüne geçebilmek için, gelir dağılımındaki eşitsizliği azaltarak, toplumun farklı kesimlerinin ulusal gelirden daha dengeli bir pay alabilmesini sağlamak üzere tarım kesimi desteklenmektedir.

Yukarıda sayılan üç temel neden dışında tarım kesiminin desteklenmesinin başka nedenleri de olabilir. Bunlar arasında ekonomik bir temele dayananları olabileceği gibi, daha çok siyasal bir temele dayanan nedenler de olabilir. Fiyat istikrarının sağlanması, fiyatlardaki oynamaya bağlı olarak tarımsal üretimde yıldan yıla meydana gelebilecek büyük dalgalanmaların önlenmesi ve tarımsal kalkınmanın sağlanması veya sanayileşme sürecine tarımın katkısının artırılması³ gibi nedenler ekonomik rasyoneli olan nedenler arasında sayılabilir. Bunların yanında, seçimlerde kırsal kesimden oy almayı hedefleyen popülist politikalar ile, özellikle gelişmiş ülkelerde siyasi karar alma mekanizmaları üzerinde iyi örgütlenmiş tarım lobilerinin kurduğu baskı gibi, daha çok siyasal içerikli olan nedenleri de zikretmek gerekir. Kısaca birçok nedenle dünyanın hemen her yerinde devlet tarıma yoğun müdahalelerde bulunmaktadır. İzleyen bölümde dünyada tarımsal destek politikalarına yakından gözatılmaktadır.

3. DÜNYADA TARIMSAL DESTEKLEME POLİTİKALARI

Dünya tarımının en önde gelen aktörleri ABD ve AB'dir. Bu iki ülke⁴ hem tarımsal üretimin yüksekliği, hem de dünya siyasetindeki ağırlıklı rolleri nedeniyle dünya tarımsal ticaretinde de baş rolü oynamaktadırlar. Her iki ülke de korumacı tarımsal politikalar uy-

³ Tarımsal kalkınma ve sanayileşme sürecine tarımın katkısı konuları kalkınma iktisadının önemli konuları olup başlı başına ayrı bir çalışma konusu olabilecek kadar geniş kapsamlıdır. Bu konudaki başlıca kuramlar ve ampirik çalışmalar konusunda bkz. Hayami ve Ruttan (1991) ve Eicher ve Staatz (1990).

⁴ Her ne kadar Avrupa Birliği şu anda tek bir ülke olmaktan çok 15 üye ülkeden oluşan bir bölgesel bütünleşme projesi olsa da, üye ülkeler tarımsal alanda Ortak Tarım Politikası (OTP) çerçevesinde birlikte hareket ettiklerinden, AB'nin tek bir ülke olarak kabul edilmesinde bir sakınca görülmemiştir.

gulama ve çiftçilerine büyük meblağlarda gelir transferi yapma bakımından öteki ülkelere geride bırakılmaktadırlar. ABD ve AB bugüne kadar yürütülen çok taraflı ticaret görüşmelerinde belirleyici bir rol üstlenmişler, bir çok kez gelişmekte olan ülkeleri kendi şartlarını kabule zorlamışlardır. Yine bu iki ülkenin tercihleri doğrultusunda tarım Uruguay Turu'na (UT) kadar ticaretin serbestleştirilmesi amacıyla yürütülen görüşmelerinin kapsamı dışında kalmayı başarmıştır. Ancak UT'de tarım da görüşmelerin kapsamına dahil edilmiş, bunun sonucunda her iki ülkede de tarımsal reform ve tarımın bütçe üzerindeki yükünü azaltma arayışları hızlanmıştır. Aşağıda önce ABD, sonra da AB'de tarımsal destek programlarının tarihsel seyri özetlenmektedir.

3.1. ABD'de Tarımsal Destekleme Politikaları

ABD'de tarımsal destekleme faaliyetleri 1933 yılında kurulan ve 1948 yılından itibaren Tarım Bakanlığı'na bağlı federal bir kuruluş olarak faaliyette bulunan, Ürün Kredi Şirketi (CCC) tarafından gerçekleştirilmektedir. CCC, krediler, satın almalar, ödemeler ve diğer faaliyetler yoluyla tarım ürünlerinin fiyatlarını desteklemek, üretim ve pazarlama konusunda çeşitli imkanlar sağlamak, tarım ürünlerini iç ve dış piyasalarda değerlendirmek, gerektiğinde gıda yardımlarında bulunmak ve tarım ürünleri fazlası için yeni dış pazarlar bulmak gibi görevler üstlenmiştir.

Zaman içinde çeşitli değişimlerden geçen ABD tarım politikası 1995 yılına kadar, 1990 yılında yürürlüğe girmiş olan Gıda, Tarım, Muhafaza ve Ticaret Kanunu (FACT Act) uyarınca, amaç ve koruma yöntemleri değişmemek üzere, "Gıda Güvenliği Sözleşmesi" olarak tanımlanan çok yıllık programlar çerçevesinde uygulanmıştır. 1993 sonlarında UT müzakerelerinin tamamlanıp 1994 yılında UT Nihai Senedi'nin imzalanmasından yaklaşık iki yıl sonra ABD, 1996 yılında tarımsal destek programlarında yeni düzenlemeler yapmıştır.

1995 yılına kadar yürürlükte kalmış olan Gıda, Tarım, Muhafaza ve Ticaret Kanununda öngörülen tarımsal destek programında destekleme kapsamına alınmış olan başlıca ürünler buğday, arpa, yulaf, mısır, sorgum, çeltik ve pamuktur. Buna göre hasat döneminden önce, ortalama ABD fiyatları esas alınarak, *hedef fiyat ve taban fiyat* olmak üzere iki fiyat açıklanmaktadır. Hedef fiyat, çiftçi gelirlerinde istikrarı koruyacak düzeyde üreticiye gelir sağlayan fiyat; buna karşılık taban fiyat ise, çiftçilerin işletmelerinde tarımsal üretime devam etmelerine olanak sağlayacak düzeyde gelir sağlayan minimum fiyattır. 1982 yılı öncesinde bazı yıllarda hedef fiyatın piyasa fiyatının altında kalması üzerine, 1982 yılında getirilen bir düzenleme ile bu fiyatın piyasa fiyatının altında kalmaması kararlaştırılmıştır.

Ancak, 1985 Gıda Güvenliği Sözleşmesi ile bu politikadan bir sapma ortaya çıkmış ve hedef fiyatın iki yıl süre ile sabit tutulması, daha sonraki yıllarda da düşürülmesi öngörülmüştür. Esas itibarıyla fiyat sistemi, çiftçilerin ürünlerini pazarda satmaları ile oluşan, piyasa fiyatına göre işlemiştir. Piyasa fiyatının hedef fiyatın altında oluşması durumunda aradaki fark *fark ödemesi* adı altında çiftçiye ödenmiş; piyasa fiyatının hedef fiyatın üzerinde oluşması halinde herhangi bir işlem yapılmamıştır. Bu dönemde çiftçiler ayrıca, ürünlerini taban fiyat düzeyinde devlete satmak, veya pazar fiyatlarının yükselmesini

beklemek üzere ürünlerini rehin olarak bırakıp, belirli bir faiz karşılığında ve genellikle 9 aya kadar vadelerle kredi kullanma imkanına sahip olmuşlardır.

UT anlaşması yürürlüğe girdikten sonra ABD tarımsal destek programlarını gözden geçirmiş ve önemli bazı değişiklikler yapmıştır. Bu değişiklikler UT sonrası dönemde tarımsal destek programlarında yeni yönelimlerin ele alındığı bölüm 4.2’de değinilmiştir.

3.2. Avrupa Birliği’nde (AB) Tarımsal Destekleme Politikaları

Temelde destekleyici ve koruyucu bir tarım politikası olan AB Ortak Tarım Politikası (OTP) dünyada halen yürürlükte olan en kapsamlı, karmaşık ve en korumacı tarımsal destekleme politikası olarak nitelendirilebilir.

OTP çerçevesinde uygulanmakta olan ortak piyasa düzenleri, iç ve dış piyasada uygulanan düzenlemeler olarak ikiye ayrılabilir. Söz konusu düzenlemeler kendi içinde birbirleriyle de bağlantılıdır. İç piyasada uygulanan düzenlemelerin temel referansları gerçekleşmesi beklenen fiyatlar ve iç destekleme fiyatlarıdır. Gerçekleşmesi beklenen fiyatlar kapsamında yer alan fiyatlar üreticinin eline geçmesi istenen fiyatlar olup, benzer işlevler görmekle birlikte uygulandıkları ürün veya ürün grubuna göre farklı (*hedef fiyat, yönlendirme fiyatı, norm fiyat ve temel fiyat gibi*) isimler alabilmektedirler. İç piyasada uygulanan destekleme araçları ise, *müdahale fiyatı, geri çekme fiyatı, satın alma fiyatı, minimum fiyat, üretim yardımları ve fark ödemeleridir*. Öte yandan dış ticarete uygulanan fiyat destekleri ithalatta uygulanan destekler ve ihracatta uygulanan destekler olarak iki grup altında toplanabilir. İthalatta en önemli koruma aracı tarifeler, ihracatta uygulanan destekleme aracı ise ihracat sübvansiyonlarıdır. OTP çerçevesinde uygulanan diğer pazar ve fiyat düzenlemeleri imalatçılara verilen sübvansiyonlar, *tüketici yardımları, üretici kotaları, ortak sorumluluk vergisi ve ihracat vergileridir*.

OTP gerek AB içi ve gerekse AB dışı çevrelerce çeşitli yönleriyle uzun süredir eleştirilmektedir. Bazı çevrelerce AB’nin gelişim sürecinde olumlu rol oynamış önemli unsurlardan biri olarak tanımlanan, bazı çevrelerce ise tam aksine ekonomik rasyonellikten uzak, AB’li vergi mükelleflerini cezalandıran bir uygulama olarak görülen OTP, iç ve dış faktörlerin zorlamasıyla sürekli bir değişim ve yenilenme süreci içerisinde. Özellikle 1967, 1985, 1992 ve 1998 OTP’ye yeni bir biçim verme arayışlarının öne çıktığı yıllar olarak nitelenebilir.

1967’de ortaya konan *Manshold Planı* ile fiyat desteklerinden çok arazi toplulaştırması başta olmak üzere, çeşitli önlemlerle kırsal ve tarımsal alt yapının ve tarım işletmelerinin yapısının iyileştirilmesi öngörülmüştür. *Yeşil Kitap* (1985) ile üretimin ve tarımsal harcamaların kısılması, piyasa ekonomisine geçiş, ürün kalitesinin iyileştirilmesi, kırsal kalkınmaya ve çevrenin korunmasına ağırlık verilmesi amaçlanmıştır. Diğer bir reform girişimi, UT görüşmeleri ile aynı dönemde denk gelen MacSharry reformudur (1992). MacSharry reformu ile çiftçiye sağlanan destekler, fiyat desteklerinden çok, çiftçinin mevcut gelir düzeyini sürdürmesine imkan sağlayacak doğrudan destekler, çevrenin korunması ile ilgili ödemeler, kırsal kalkınma teşvikleri ve geçiş dönemi düzenleme yardımları şeklinde gerçekleşmiştir.

OTP'yi konu alan reformlar sürecinde gündeme gelen çeşitli düzenlemeler arasında şunlar önemli bir yere sahiptir: 1) dengeleyiciler⁵, 2) üretimden vazgeçme⁶, 3) yayma⁷, 4) erken emeklilik⁸, 5) üretim kotaları, 6) kaliteye öncelik, 7) tarımsal ürünler için yeni kullanım alanları bulunması (çeşitlendirme), 8) bölgesel politikalarda, kalkınmada öncelikli yörelere yardım, 9) yapısal politikalarda, küçük aile işletmelerinin topluluk tercihleri doğrultusunda alternatif üretim kollarına yönlendirilmesi, 10) üretimden vazgeçilen alanların ormanlaştırılması veya tatil kampları, dinlenme parkları, golf sahaları gibi amaçlar için kullanılarak ek gelir faaliyetlerinin desteklenmesi, 11) genç üreticilere ek finansman sağlanması ve 12) çevre korumasına katkıda bulunacak tarım işletmelerine destek sağlanması.

Doğrudan gelir ödemeleri, bölgesel bazda geçmiş yıllardaki verimler esas alınarak, belirli bir alanı boş bırakan işletmelere, hektar başına ödenmektedir. Sığır ve koyun etinde ise hayvan başına belirli bir ödeme yapılmaktadır.⁹

ABD gibi AB de UT sonrası dönemde tarım politikalarına yeni bir biçim verme arayışlarına girmiş, bu çerçevede OTP'de bazı değişiklikler yapma yönünde girişimler başlamıştır. Sözkonusu girişimlere bölüm 4.2'de değinilmiştir.

4. GATT-URUGUAY TURU MÜZAKERELERİ VE SONRASINDA TARIM

4.1. Uruguay Turu (UT) Anlaşmasında Tarım

UT'nin en önemli sonuçlarından birinin tarımsal ticaretin de öteki ürünlerin ticareti gibi çoktarafli ticaretin serbestleştirilmesi görüşmelerinin kapsamına alınmış olmasıdır. Anlaşmayla tarım doğrudan görüşme sürecine dahil edilmiş ve tarımsal ürünlerde daha ileri düzeyde liberalizasyon için kapı aralanmıştır. Kısaca UT anlaşması pazara giriş, ihracat ve iç pazar desteği konularında değişen oranlarda serbestleştirme öngörmüş, gerek gelişmiş, gerekse gelişmekte olan ülkeler için sınır engellerinin yanı sıra üretim aşama-

⁵ Dengeleyiciler (stabilisers) uygulaması çerçevesinde tahıl, şeker, yağlı tohumlar, proteinli bitkiler, zeytinyağı, şarap, tütün, pamuk, meyve-sebze, işlenmiş meyve-sebze, süt ve sığır-dana eti gibi ürünler için maksimum garanti miktarları olarak tanımlanan ve yıllara göre değişen üretim eşikleri belirlenmekte, üretimin bu miktarları aşması durumunda ürüne göre çeşitli şekillerde hesaplanan ortak sorumluluk vergisi üreticiden alınmaktadır.

⁶ Çiftçilere çeşitli kriterlere göre belirlenmiş prim veya vergi muafiyetleri şeklindeki destekler karşılığında tarım alanlarının bir kısmında üretimden vazgeçme (set-aside).

⁷ Bütün ürünleri kapsamakta olan yayma veya yaygın tarım (extensification) uygulaması, öteki ürünlerde her hangi bir üretim artışına neden olmaksızın, üretimin yüzde 20 oranında ve en az 5 yıl süre ile azaltılmasını öngörmektedir. Bunun karşılığında üreticiye belirli destekler sağlanmaktadır.

⁸ Erken emekli olarak üretimden vazgeçen ve sahip olduğu tarım alanını ormanlaştırma, kamp yeri, spor alanı gibi başka amaçlara tahsis eden çiftçilere emeklilik maaşı, toplu ödeme gibi çeşitli ödemeler yapılmaktadır.

⁹ OTP konusunda daha fazla bilgi için bkz. Ertuğrul (1992), Paarlberg (1993), Eraktan (1997), Karluk (1998).

sında sağlanan desteklere de çeşitli kısıtlamalar getirmiştir (Acar, 2001). UT anlaşması-
nın tarımsal ticaret için getirdiği düzenlemeler Tablo 1’de özetlenmiştir.

Tablo 1. Uruguay Turu Anlaşmasında Tarım

	Kural	Liberalizasyon*	İstisna veya Özel Durumlar
Pazara giriş	<ul style="list-style-type: none"> Tarife-dışı engellerin tarifeye dönüştürülmesi Tarife-oranı kotaları konulması Tüm tarifelerin bağlanması 	<ul style="list-style-type: none"> GÜ: 6 yılda %36, her kaleme %15 tarife indirimi AGÜ: 10 yılda %24, her kaleme %10 tarife indirimi 	<ul style="list-style-type: none"> Tarife-oranı kotaları yoluyla ihracatçılara pazara giriş garantisi İthalatçılar için özel koruma önlemleri
İhracat	<ul style="list-style-type: none"> Mevcut ihracat sübvansiyonlarına limit konulması Yeni sübvansiyonların yasaklanması 	<ul style="list-style-type: none"> GÜ: 6 yılda değer bazında %36, hacim bazında %21 azaltma AGÜ: 10 yılda GÜ’lerin 2/3ü oranında azaltma 	<ul style="list-style-type: none"> Gıda yardımı kurallarına uyum İhracat kredileri için sonraki bir tarihte görüşme
İç Pazar Desteği	<ul style="list-style-type: none"> İzin verilen sübvansiyonlar için “yeşil kutu” tanımlaması 	<ul style="list-style-type: none"> GÜ: 6 yılda toplam destek ölçüsünde %20 azaltma AGÜ: 10 yılda %13.3 azaltma 	<ul style="list-style-type: none"> Bazı AGÜ sübvansiyonlarına istisna Üretim sınırlama desteklerine istisna

Tablonun incelenmesinden de anlaşılacağı üzere UT anlaşmasında, anlaşmaya imza atan ülkelerin tarımsal ticarete uyguladıkları tarife dışı engelleri tarifeye dönüştürmeleri, mevcut tarifeleri yükseltmemeleri ve varolan engelleri belirli süreler içinde belirli oranlarda azaltmaları öngörülmektedir. Gelişmiş ülkeler için tarife indirim oranları 6 yıl içinde %36, gelişmekte olan ülkeler içinse 10 yıl içinde %24 olarak belirlenmiştir. Ayrıca her bir ürün kaleminde gelişmiş ülkeler için en az %15, gelişmekte olan ülkeler içinse %10 indirim sözkonusudur (GATT 1994). Üyeler ayrıca tarihsel olarak ulaştıkları ticaret düzeylerini tutturabilmek ve yüksek oranda korunan pazarlarda yeni ticaret olanakları yaratabilmek için tarife oranı kotaları (TRQs) koyabileceklerdir (ERS, 1998). Tarife oranı kotasına göre bir ülke belirli bir kota düzeyine kadar düşük tarifeden ithalat yapacak, bu düzeyi aşan ithalata daha yüksek tarife uygulayabilecekti. Birçok durumda hesaplanan tarife karşılıkları ticareti büsbütün engelleyici düzeylerde olduğundan, bir pazarın en az %3-5’lik bir dışa açıklık oranı tutturması için minimum giriş taahhütleri konmuştur (GATT 1994, USDA 1994).

Özetle 1940'lı yılların ikinci yarısında başlamış olan GATT gözetimi altındaki çoktarafli ticaret müzakerelerinde 1990'lı yılların ortalarına kadar ikinci planda kalmış olan tarım, Uruguay Turu Nihai Senedi ile GATT¹⁰ disiplini altına alınmış ve tarımsal alanda liberalizasyon çok daha ciddi biçimde ülkelerin gündeminde yerini almış bulunmaktadır.

Uygulamada başta *kirli tarifelendirme*¹¹ olmak üzere çeşitli sorunlarla karşılaşılsa da, bir nokta açıktır: Bundan sonra tarım UT'ye kadar sahip olduğu ayrıcalıklı konuma sahip olmayacak, çoktarafli ticaret görüşmelerine konu olacak ve tarımsal ürünler ticaretinin serbestleştirilmesi yönündeki baskılar sürecektir. Nitekim gerek AB, gerekse ABD tarımsal destek programlarını revize etme ihtiyacı duymuşlar, bu yönde bazı somut adımlar da atmışlardır.

4.2. Tarımsal Destek Programlarında Yeni Yönelimler

Dünyada son yıllarda tarımsal destek politikalarında ciddi arayışlar ve tarımsal desteğin kamu maliyesi üzerindeki yükünü azaltmaya yönelik girişimler dikkati çekmektedir. Bir yandan bütçe disiplini sağlama ve kamu finansman açıklarını azaltma çabaları, bir yandan da UT anlaşmasında mutabakata varılan yükümlülüklerin yerine getirilmesi gereği ülkeleri yeni politika arayışlarına sevk etmektedir. Tarım alanında dünyanın en büyük iki ülkesi AB ve ABD'de başlayan arayışlar dalga dalga öteki ülkelere de yayılmaktadır. Aşağıda sırasıyla bunlara değinilmektedir.

4.2.1. ABD'de Yeni Politika Arayışları

ABD'de Tarımsal ticaretin de serbestleştirme kapsamına alınmasını öngören UT anlaşmasının devreye girmesinin ardından, hatta daha henüz UT görüşmelerine devam edildiği bir sırada¹² gündeme gelen reform arayışları sonucunda 1996 yılında yürürlüğe konan Federal Tarımsal Gelişme ve Reform Yasası (FAIR Act) ile *üretimle bağlantılı* doğrudan ödeme özelliğinde olan *fark ödemesinden* vazgeçilerek, yerine, *üretimden bağımsız doğrudan ödeme sistemine* geçilmiştir. Bu uygulama ile birlikte daha önce uygulanmakta olan üretim kontrol uygulamalarına da son verilmiştir.

Böyle bir uygulamaya geçilmesinin en önemli iki gerekçesinden ilki, destekleme harcamalarının miktarının önceden belirlenerek bütçeye konması; ikincisi ise, üretici gelirleri-

¹⁰ GATT 1 Ocak 1995'den itibaren yerini Dünya Ticaret Örgütü'ne (WTO) bırakmıştır.

¹¹ Kirli tarifelendirme: İndirimin üzerinden yapılacağı baz tarife oranını yüksek tutmak suretiyle fiilen herhangi bir indirim yapma zorunluluğundan kurtulmak. UT sonrasında birçok ülke bu yola başvurmuş, dolayısıyla tarımsal ürün ticaretinde umulan serbestleştirme gerçekleşmemiştir. Örneğin, AB'nin kirli tarife oranları, Ingco'nun hesaplamalarına göre buğdayda 64.0, şekerde 56.7, ette 62.9 ve sütte 111.5 puandı (Ingco, 1994: 12).

¹² Üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri esasen Reagan yönetimi tarafından daha Uruguay müzakereleri sürerken gündeme getirilmiştir. Bu sistemi önermenin gerekçeleri arasında bütçe harcamalarını azaltmak, üretici gelirlerini korurken piyasa güçlerinin üretim ve ticaretteki etkisini artırmak, üretim üzerindeki kontrol gereğini azaltmak ve Amerikan tarım ürünlerinin rekabet gücü ve ihracat düzeyini artırmak bulunmaktadır (Babacan, 2000: 5).

ni korurken, üretim ve ticarete piyasa güçlerinin rolünün artırılarak tarımın rekabet gücünün ve verimliliğinin yükseltilmesidir.

Uygulama, Üretim Esnekliği Sözleşme Ödemeleri olarak anılan ve bazı temel tarım ürünlerini yetiştiren üreticiler ile bir defaya mahsus olmak üzere yapılan sözleşmeler şeklinde gerçekleştirilmiştir. Doğrudan destekleme programı çerçevesinde harcamalar yıllara ve ürünlere göre önceden belirlenmiştir. Doğrudan ödemelere ait program maliyetinin belirlenmesi için 1990-1995 yılları arasındaki fark ödeme sistemindeki harcama miktarı temel alınmış ve uygulama dönemi (1996-2002) sonuna kadar bu miktarın aşamalı olarak azaltılması kararlaştırılmıştır. Buna göre 1996 yılından başlayarak 2002 sonuna kadar toplam 35.6 milyar dolarlık kaynağın 1996'daki 5.6 milyar dolardan, 2002'de 4 milyar dolara çekilmesi öngörülmüştür. Ödemeler hektar başına ve 1996 yılındaki üretim alanları ve önceden belirlenmiş verimleri esas alınarak gerçekleştirilmiştir. Ancak, işletme başına 40 bin dolarlık bir üst sınır konularak olabilecek en yüksek ödeme miktarı sınırlanmıştır. Üreticilere doğrudan gelir desteği yanında doğal afet ödemeleri ve pazarlama kredi programı kapsamında düşük faizli kredi desteği de sağlanmaktadır (*Agricultural Outlook*, 1996).

ABD tarafından uygulanan doğrudan gelir desteği, bütçeden tarımsal destek için yapılan harcamaları azaltırken, üretici gelirlerini koruyarak ve piyasa güçlerinin üretim ve ticaretteki etkisini artırarak, Amerikan tarım ürünlerinin rekabet gücünü ve ihracat düzeyini yükseltmiştir. Ancak, ödemeler hektar başına yapıldığından, arazi değerlerinde artış görülmüştür (Ertuğrul, 1998b).

Bu arada belirtmek gerekir ki, planlanan esnek üretim sözleşme ödemeleri ile gerçekleşen bütçe harcamaları her zaman birbirini tutmamaktadır. Örneğin 1998 yılı için öngörülen ödemelere ek olarak 2.9 milyar dolar tutarında "pazar kayıpları yardımı" sağlanmış, bunun sonucu olarak planlanan bütçe %36 oranında aşılmıştır. Ayrıca, doğal afetler nedeniyle yine 1998 yılında 1.5 milyar dolarlık acil yardım ödemesi yapılmıştır (OECD, 1999). Halihazırda işbaşında olan ABD yönetimi de çiftçilere yapılacak yardımların artırılmasını öngören bir karar tasarısını 2002 yılında onaylamıştır.

4.2.2. AB'de Yeni Politika Arayışları

ABD gibi AB de son yıllarda tarımsal destek politikalarına yeni bir biçim verme çabasıdadır. Bütçe disiplini sağlamak amacıyla fiyat desteklerinin azaltılması konusunda esaslı bazı değişiklikler yapılması çabalarının bir bölümü UT görüşmeleri devam ederken sonuç vermiş, 1992'de OTP'de gerçekleştirilen reform ile çoğu üründe (tahıl, yağlı tohumlar, baklagiller, keten tohumu gibi) müdahale fiyatı uygulaması ve doğrudan yardımlar daha etkili bir şekilde uygulanmaya başlanmıştır¹³. Hedef fiyat ve eşik fiyatı uygulamaları özellikle UT sonrasında gerçekleşen tarifeleştirme sonucunda önemini büyük ölçü-

¹³ 1992'deki tarım reformu henüz UT sonuçlanmadan önce yürürlüğe girdiğinden, yağlı tohumlarda doğrudan gelir ödemeleri uygulamasıyla ilgili sorunların GATT kuralları dahilinde çözümü için ABD ve AB arasında Kasım 1992'de Blair House Anlaşması yapılmış, bu anlaşmadan sonra UT görüşmeleri de hızlanmıştır (European Commission, 1996).

de kaybetmiştir. Hatta bu ürünlerde hedef fiyat ve eşik fiyatı ilan bile edilmemektedir. Sığır ve dana etinde piyasa, ürüne göre değişmekle beraber; temel fiyat, müdahale fiyatı, piyasa desteği ve özellikle prim uygulamaları (erkek sığır için özel prim, buzağı primi, kasaplık primi gibi) ile düzenlenmektedir. Sütçülükte ise müdahale fiyatı, doğrudan yardım ve kota uygulamaları görülmektedir. Yeni uygulamada müdahale fiyatı dünya fiyatlarına yakın bir düzeyde belirlenmekte olup, destekleme fiyat sisteminin denge fiyatları üzerinde oluşmasıyla ortaya çıkan kaynakların verimsiz kullanımı ve üretim fazlalıkları sorunundan uzaklaşmak amaçlanmaktadır. Müdahale fiyatlarının düşürülmesinden dolayı çiftçi gelirlerinde ortaya çıkan azalma doğrudan yardımlar ile belirli ölçüde telafi edilmektedir.

Halen ekilen ürünlerde iç piyasada sadece *müdahale fiyatı* uygulanmakta, ayrıca, büyük işletmelerde alanın belirli bir yüzdesinin üretim dışı bırakılması karşılığında, telafi ödemesi yapılmaktadır. Örneğin, tahıllarda, 1998-2000 yıllarında müdahale fiyatı 119,19 euro/t, doğrudan yardım 54,34 euro/t (toplam: 173,53 euro/t), 2001-2006 yılları için ise müdahale fiyatı 101,31 euro/t, doğrudan yardım 63,00 euro/t (toplam: 164,31 euro/t) olarak belirlenmiştir. Telafi ödemesi üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemesi niteliğindedir. Sözkonusu ödeme miktarı ortalama bir rakam olup, üye ülkelerin bölgelerine göre geçmiş yılların ortalama verimleri esas alınarak hektar başına yapılan bir ödeme niteliğindedir (TÜGİAD 2000).

Topluluk ayrıca, çeşitli kırsal ve çevresel programlar çerçevesinde çok çeşitli doğrudan yardımlar gerçekleştirmektedir. Bunlar genellikle üretimden bağımsız doğrudan ödemeler niteliğindedir. Bu ödemelerde temel amaç, tarım ürünlerinin fiyatlarının oluşumunda piyasa güçlerinin etkili olarak işlemlerini sağlarken, yeşil kutu¹⁴ kapsamında olan kırsal ve çevresel ödemeler ile WTO engeline takılmadan, çiftçilerin gelir kayıplarını telafi etmektir¹⁵.

OTP'de yeni reformlar öneren *Gündem 2000*'in amaçları arasında, AB içi ve AB dışı piyasalarda rekabet gücünün geliştirilmesi için daha düşük düzeyde kurumsal fiyatların uygulanması, tarımda çalışan nüfusa adil bir yaşam standardının sağlanması ve AB'nin uluslararası ticaretteki konumunun güçlendirilmesi, bu çerçevede rekabete uyumlu piyasa yapısının oluşturulması ile AB'nin yeni WTO görüşmelerinde daha güçlü bir konuma taşınması da yer almaktadır (*Agenda 2000, 1997 ve 1998*). Bu amaçların gerçekleştirilmesinde doğrudan gelir desteği uygulaması geçmiş uygulamalara oranla daha da önemli bir destekleme aracı olarak öne çıkmaktadır.

¹⁴ Üretim ve araştırma-geliştirme desteği gibi, UT Anlaşmasında izin verilen destekleme araçlarını içeren kategori.

¹⁵ AB bütçesinin yaklaşık yarısını tüketen OTP, gerek AB'li tüketiciler ve vergi mükellefleri üzerine yüklediği yük, gerekse üçüncü dünya ülkelerine verdiği zarar açısından giderek daha ciddi eleştirilere konu olmaktadır. OTP halihazırda gıda maddeleri üzerine konan kotalar ve yüzde 100'e, hatta et ürünlerinde olduğu gibi yüzde 100'ün birkaç katına, varan tarifeler içermektedir (Norberg, 2001). Anderson, Hoekman ve Strutt'un (1999) belirttiğine göre OTP'nin gelişmekte olan ülkeler için her yıl 20 milyar dolar dolayında bir refah kaybına neden olduğu tahmin edilmektedir, ki bu rakam Kenya'nın toplam milli gelirinin 2 katıdır.

4.2.3. Diğer Ülkelerde Yeni Tarımsal Destekleme Politikası Arayışları

Finansman sıkıntısı, bütçe üzerinde yarattığı baskılar ve WTO görüşmelerinin öne çıkarıldığı talepler sonucu son yıllarda sadece ABD ve AB değil, dünyada bir çok başka ülke de tarımsal destekleme politikalarını gözden geçirmek zorunda kalmışlardır. Bu ülkeler arasında Amerika kıtasından Kanada ve Avrupa kıtasından Norveç ve İsviçre gibi gelişmiş ülkeler olduğu gibi, Meksika ve Sovyet blokunun dağılmasından sonra piyasa ekonomisine yönelen Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri gibi gelişmekte olan ülkeler de yer almaktadır. Türkiye de yine son yıllarda tarımsal desteklemede yeni model arayışına girmiş ülkeler arasındadır.¹⁶

Meksika'nın Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması NAFTA'ya katılması sonucu, dokuz üründe¹⁷ destekleme fiyatlarının üç yıl içerisinde aşamalı olarak azaltılması nedeniyle üretici gelirlerinde meydana gelecek düşüşü telafi etmek amacıyla, 1994 yılından itibaren Kırsal Alan Doğrudan Ödemeler Programı uygulanmaya başlanmıştır. Program ödemelerin verimden bağımsız olarak hektar başına yapılmasını ve yıllara göre aşamalı olarak azaltılmasını öngörmektedir. İşletme başına maksimum 100 hektar için, yılda 6700 dolar civarında ödeme yapılmaktadır. 1994 yılında yaklaşık 3 milyon çiftçi ve 13.6 milyon hektarlık tarım alanı için toplam 1.4 milyar dolar dolayında bir ödeme yapılmıştır. 1995 yılında ise 13.3 milyon hektar tarım alanında 2.9 milyar çiftçiye 0.9 milyar dolarlık ödeme yapılmıştır (OECD, 1997).

Norveç'te 1993 yılında yürürlüğe giren Tarım Yasası ile üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri uygulamasına geçilmiştir.

Romanya'da, Komünist rejimden sonra piyasa ekonomisine geçiş yönündeki çabalar çerçevesinde 1997 yılından itibaren bütün destekleme fiyatları ve ihracat sübvansiyonları kaldırılmış, yerine, hektar bazında doğrudan gelir desteği uygulaması başlatılmıştır. Bu program çerçevesinde ayrıca girdi desteği de sağlanmaktadır.

Bulgaristan'da, önceki dönemden gelen maliyete dayalı olarak belirlenen destekleme fiyatları yoluyla tarımsal destek sağlama politikası uygulamasından 1997 yılında vazgeçilmiş, bunun yerine tarımsal politikalarda piyasa fiyatlarını esas alan reformlar başlatılmıştır.

Kanada'da, 1988'den sonra üretimden bağımsız doğrudan gelir ödemeleri sistemi ve Net Gelir İstikrar Hesabı adıyla hedeflenmiş güvenlik ağı programlarına geçilmiştir (Babacan, 2000: 15).

İsviçre, Kore ve Japonya gibi ülkelerde de doğrudan gelir desteği farklı şekillerde uygulanmaya başlanmıştır.

¹⁶ Doğrudan gelir ödeme sistemine geçişle sonuçlanan Türkiye'de yeni model arayışları konusunda daha fazla bilgi için bkz. Çakmak vd. (2000), TÜGİAD (2000) ve Ertuğrul (1998a).

¹⁷ Buğday, arpa, sorgum, mısır, pirinç, soya fasulyesi, pamuk, baklagiller ve aspir.

5. SONUÇ

Bu yazıda dünyada tarımsal destekleme politikalarında yeni arayışlar, Uruguay Turu sonrası dönemde fiyat desteğinden doğrudan desteğe yönelim biçiminde somutlaşan destek politikaları ele alınmıştır. Bu çerçevede dünyada tarımsal destek politikaları gözden geçirilmiş, Uruguay Turu anlaşmasında tarımsal ürünlerin üretim ve ticareti konusunda getirilen düzenlemeler tartışılmış, tarımsal destekleme politikalarının geleceği konusundaki yeni arayışlar değerlendirilmiştir.

Tarımsal destek politikalarının yeniden gözden geçirilmesi yalnızca bütçeye getirdiği yükler nedeniyle değil, aynı zamanda uluslararası anlaşmalardan doğan yükümlülüklerin bir parçası olarak da gündeme gelmektedir. GATT'ın kurulduğu ve çoktarafli ticaret görüşmelerinin başladığı 1940'lı yılların ikinci yarısından UT anlaşmasının imzalandığı 1994 yılına kadar yaklaşık 50 yıl ayrıcalıklı bir konuma sahip olmuş olan tarım UT anlaşmasıyla bu görüşmelerin kapsamına alınmıştır. Anlaşmada gerek gelişmiş, gerekse gelişmekte olan ülkeler için tarımsal ürünlerin üretim ve ticaretine verdikleri desteği azaltmaları yönünde düzenlemeler yapılmıştır. Tarımın serbest ticaret görüşmelerinin kapsamına alınmasının nedenleri arasında, hemen bütün ülkelerde tarıma verilen aşırı desteğin kamu maliyesi üzerinde yarattığı baskılar, sonuçta ortaya çıkan fazla ürün stoklarının eritilmesi için girişilen sübvansiyonlu ihracatın pazar kapma savaşına dönüşmesi, bunun da tarımda büyük aktörler arasındaki ilişkileri gerginleştirmesi sayılabilir.

UT müzakereleri sırasında ve hemen sonrasında başta AB ve ABD olmak üzere pekçok ülke tarımda yeni politika arayışlarına girmiş, veya daha önceden başlatmış olduğu arayışları hızlandırmıştır. ABD 1996 yılında yeni bir tarımsal destek programı yürürlüğe koyarak üretimden bağımsız doğrudan ödemeleri temel destek aracı haline getirmiştir. AB de 1992 yılında yapmış olduğu reformla yetinmemiş, *Gündem 2000* raporuyla tarımsal desteğin bütçe üzerindeki yükünün azaltılması için birtakım tedbirler alınmasını öngörmüştür. Yeni politika arayışları Türkiye'de de gündeme gelmiş, bu arayışlar sonucunda Dünya Bankasının da desteğiyle 2001 yılından itibaren doğrudan destek ödemesi sistemi yürürlüğe konmuştur. Orta ve Doğu Avrupa ülkeleri ile Kanada ve Meksika gibi Kuzey Amerika ülkeleri de benzer girişimler başlatmışlardır.

Tarımsal ürün ticareti ve tarımsal destek konusu bundan sonra da dünya gündemindeki yerini koruyacaktır. Nitekim 2001 yılının Kasım ayında Katar'ın Daho kentinde başlamış olan ve *Milenyum Turu adı* verilen yeni çoktarafli ticaret müzakerelerinde ana gündem maddeleri arasında tarımsal ticaretin liberalizasyonu yer almaktadır (*The Economist*, 2.2.2002). Uzun yıllar süren aşırı destek programlarından, bu yönde oluşmuş birikmiş çıkarlar ve güçlü lobilerin varlığında tarımsal ticaretin kısa sürede büsbütün serbestleştirilmesini beklemek herhalde aşırı iyimserlik olur. Ancak, bundan sonra geri dönüşü zor bir yola girilmiş bulunmaktadır¹⁸.

Son bir noktanın altını çizerek yazıyı noktalayalım. Gelişmekte olan ülkelerin geleneksel karşılaştırmalı üstünlük alanının tarım olduğu dikkate alınrsa, tarımda aşırı korumacılığı kolay kolay bırakmak istemeyen veya serbestleştirme sürecini tamamen kendi kontrollerinde yürüt-

¹⁸ Bu arada, son aylarda Irak savaşı konusunda ABD ile AB arasında giderek kendini hissettiren görüş ayrılığı ve siyasi gerginliğin yeniden bir ticaret savaşı ve korumacılık sürecini tetikleyebileceği de ihtimal dahilindedir.

mek isteyen ABD ve AB gibi büyük aktörlere karşı gelişmekte olan ülkelerin WTO Milenyum Görüşmelerinde tarımsal ticaretin serbestleştirilmesi konusunda birlikte hareket etmeleri kendi yararlarına olacaktır.

KAYNAKÇA

- Acar, M. (2001). "Seattle Dünya Ticaret Görüşmelerinin Sonu mu?" *Ekonomik Yaklaşım*, Bahar 2001, 12(40), 29-43.
- Agenda 2000 For A Stronger and Wider Union (1997), Bulletin of the European Union, Supplement 5/97, European Communities, Belgium.
- Agenda 2000 *The Future for European Agriculture* (1998), European Commission, Directorate-General for Agriculture (DG VI).
- Agricultural Outlook, Special Supplement, Provisions of the 1996 Farm Bill*, Economic Research Service, United States Department of Agriculture (USDA), April 1996, AGO-961.
- Çakmak, E., H. Kasnakoğlu ve H. Akder (2000), "Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye," TÜSİAD Raporu, İstanbul: Türk Sanayici ve İşadamları Derneği.
- Eicher, C.K. ve Staatz J.M. (1990). *Agricultural Development in the Third World*, eds., Second Edition, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- ERS (1998). *Agriculture in the WTO*, Economic Research Service, US Department of Agriculture, WRS-98-4, December 1998.
- Eraktan, G. (1997). *Ortak Tarım Politikası*, Ankara: Ankara Üniv. Avrupa Topluluğu Araştırma ve Uygulama Merkezi.
- Ertuğrul, C. (1992). "Türk Tarımının AT Ortak Tarım Politikasına Uyumu," Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi.
- Ertuğrul, C. (1998a). "Türk Tarım Politikası ve Tarımsal Destekleme için Yeni Bir Model," Türkiye Sorunlarına Çözüm Konferansı-II, Ankara.
- Ertuğrul, C. (1998b). "Küreselleşme Koşullarında Tarım Politikalarında Gelişmeler ve Türkiye," ERC/ODTÜ Uluslararası Ekonomi Kongresi II'de Sunulmuş Tebliğ, Ankara: Eylül 1998.
- European Commission (1996), *GATT and European Agriculture*, Working Notes.

- GATT (1994). *Developing Countries and the Uruguay Round: An Overview*, Note by the GATT Secretariat - 10 November 1994, <http://redem.buap.mx/rm12.htm>
- Hayami, Y. ve Ruttan V.W. (1991). *Agricultural Development An International Perspective*, Second Edition, Baltimore and London: The Johns Hopkins University Press.
- Ingco, M. D. (1994). "How Much Agricultural Liberalization Was Achieved in the Uruguay Round?" Paper Prepared for Presentation to the Annual Conference of the International Agricultural Trade Research Consortium, Washington D.C., December 15-16.
- İktisat Dergisi*. Avrupa Topluluğu ve Türkiye Özel Sayısı, Haziran-Temmuz 1987, Sayı 271-272.
- Karlık, R.S. (1998). *Avrupa Birliği ve Türkiye*, 5. Baskı, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Norberg, J. (2001). *In Defence of Global Capitalism*, Timbro.
- OECD (1997). *Review of Agricultural Policies in Mexico*, Paris: OECD.
- OECD (1999). *Agricultural Policies in OECD Countries*, Paris: OECD.
- ÖİK (2000). *Tarımsal Politikalar ve Yapısal Düzenlemeler*, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı Özel İhtisas Komisyonu Raporu, DPT Yayın No: 2516-ÖİK: 534, Ankara.
- Paarlberg, P.L. (1993). "The Common Agricultural Policy of the European Community and Its Evolution," Dep. of Agr. Economics, Agr. Research Center Bulletin No. 673. Purdue University, IN, USA.
- Şahinöz, A. (1992). "ABD-AT Ticaret Savaşı ve Paylaşılamayan Dünya Tarım Pazarları," *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, 9-16.
- Tangermann, S. (1994). *An Assessment of the Uruguay Round Agreement on Agriculture*, Institute of Agricultural Economics, University of Gottingen.
- The Economist*, "Is It At Risk?" Special Report on Globalization, 2 Şubat 2002.
- TÜGİAD (2000). *Tarım Raporu: Tarımda Yeniden Yapılanma*, Ankara: Türkiye Genç İşadamları Derneği.
- USDA (1994). *Agricultural Provision of the Uruguay Round*, Washington D.C.

